

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՒԽ ՏԵՂԱՀԱՆՄԱՆ
ՇՈՒՐՁ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԱՐԱԲԱԼԵԶՈՒ ՄԵԴԻԱ
ՏԻՐՈՒՅԹՈՒՄ¹**

Տաթևիկ Մկրտչյան², Վահե Հակոբյան³

DOI 10.46991/jos.2023.24.2.171

Ինչպես ամբողջ աշխարհում այնպես էլ արաբական երկրների հիմնական մեդիա հարթակները չէին կարող անմասն մնալ 2023թ. սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանի կողմից, այսպես կոչված, «հակաահաբեկչական ռազմական գործողություններից» հետո Լեռնային Ղարաբաղից գրեթե ողջ բնակչության բռնի տեղահանման իրողությունը լուսաբանելուց և որոշակի դիրքորոշումների հանրայնացումից:

Հոդվածի հիմնական նպատակն է վերհանել արաբական տարբեր երկրների մեդիա հարթակներում այս գործընթացների շուրջ առկա արաբալեզու արձագանքները, որոնց վերլուծության համատեքստում նաև հնարավոր է հասկանալ, թե ընդհանրապես ինչպիսին է նրանց վերաբերմունքն այս երկարատև կոնֆլիկտին, դրա պատճառներին: Կարևոր է նաև հասկանալ, թե ի վերջո ռազմական ճանապարհով հարցի լուծման համատեքստում ինչպիսին է և ինչ առանձնահատկություններ ունի արաբական երկրների առնվազն մեդիա տիրույթում առկա արձագանքը:

Հոդվածում առանձին կերպով կանդրադառնանք նաև արաբալեզու երկրների և մասնավորապես Արաբական երկրների լիզայի և մասնավոր

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T.5H223 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² ԵՊՀ արաբագիտության ամբիոնի դասախոս: Էլ. փոստ՝ tmkrtchyan@ysu.am: ORCID: 0000-0002-2927-7084:

³ ԵՊՀ արաբագիտության ամբիոնի դասախոս: Էլ. փոստ՝ vahe.hakobyan@ysu.am ORCID: 0009-0005-3244-4137:

րապես Իսլամական համագործակցության կազմակերպության⁴ կողմից վերջին իրադարձությունների համատեքստում համընդհանուր մոտեցումներին և դիրքորոշումներին, որ այս կազմակերպություններն ունեցել են Արցախի հակամարտության համատեքստում, որը թերևս կարող է հստակ ցույց տալ այս դիրքորոշումների և արաբական մամուլում տեղ գտած դիրքորոշումների համանմանությունն ու միմյանց փոխյրացնելու միտումները:

Բանալի բառեր՝ Լեոնային Ղարաբաղ, բռնի տեղահանում, արաբալեզու մեդիա, Ադրբեջան, Հայաստան, Իսլամական համագործակցություն, կազմակերպություն:

Ինչպես ամբողջ աշխարհում այնպես էլ արաբական երկրների հիմնական մեդիա հարթակները չէին կարող անմասն մնալ 2023թ. սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանի կողմից այսպես կոչված «հակաահաբեկչական ռազմական գործողություններից» հետո Լեոնային Ղարաբաղից գրեթե ողջ բնակչության բռնի տեղահանման իրողությունը լուսաբանելուց և որոշակի դիրքորոշումների հանրայնացումից:

Շատ կարևոր է հասկանալ, որ արաբական երկրներից գրեթե ոչ մեկից չեղավ պաշտոնական որևէ արձագանք կամ դիրքորոշում վերջին իրադարձությունների համատեքստում, ուստի առավել շատ է կարևորվում մեդիա տիրույթում առկա դիսկուրսների վերհանումը, որն, իհարկե, ոչ ուղղակիորեն, բայց կարող է առնվազն արտահայտել տվյալ երկրների պաշտոնական դիրքորոշումներում եղած մոտեցումները:

⁴ Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությունը (ԻՀԿ), մինչև 2002թ. կոչվում էր Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպություն (ԻԿԿ), որը իսլամական աշխարհի բարձրագույն կրոնա-քաղաքական մարմինն է, և որին 1991 թ. Ադրբեջանը նախկին խորհրդային մուսուլմանական երկրների մեջ դարձավ առաջին պետությունը, որն ունենալով աշխարհիկ բնույթ, Թուրքիայի աջակցությամբ անդամակցեց դրան:

Հոդվածի հիմնական նպատակն է վերհանել արաբական տարբեր երկրների մեդիա հարթակներում այս գործընթացների շուրջ առկա արձագանքները, որոնց վերլուծության համատեքստում նաև հնարավոր է հասկանալ, թե ընդհանրապես ինչպիսին է նրանց վերաբերմունքն այս երկարատև կոնֆլիկտին, դրա պատճառներին:

Իսլամական համագործակցության կազմակերպության կողմից վերջին իրադարձությունների համատեքստում Արցախի հակամարտության հարցում ունեցած համընդհանուր մոտեցումների և դիրքորոշումների անդրադարձի միջոցով էլ կկարողանանք ցույց տալ պաշտոնական դիրքորոշումների և արաբական մամուլում տեղ գտած ձևակերպումների համանմանությունն ու միմյանց փոխլրացնող տեսակետները:

Հոդվածի համար ընտրվել է քոնթենթ անալիզի մեթոդը, որը հնարավորություն է տալիս մեդիա մոնիթորինգի միջոցով մասնավորապես 2023թ. սեպտեմբերի 19-ի ռազմական գործողություններից սկսված և դրան հաջորդած օրերի ընթացքում այս իրադարձությունների շուրջ արաբալեզու մեդիա դաշտի տեղեկատվության, տեսակետների և քննարկումների ուսումնասիրություն իրականացնել: Իրականում փորձ է արվել հասկանալ, թե ինչպիսին է եղել արաբալեզու լրատվականների արձագանքը վերոնշյալ իրադարձությունների համատեքստում: Մինչ անդրադառնանք մեդիայում եղած նյութի վերլուծությանը, համառոտ կերպով ներկայացնենք Արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) և Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության (ԻՀԿ) շրջանակներում ՀՀ նկատմամբ այս կոնֆլիկտի համատեքստում եղած դիրքորոշումներին, որոնք մեծամասամբ արտահայտվում էին ընդհանրական կոնսենսուսով ընդունված փաստաթղթերով⁵:

⁵ Նշենք, որ կազմակերպության անդամներից որևէ մեկի վետոյի կիրառման պարագայում հնարավոր է, որ չընդունվեին համընդհանուր կոնսենսուսով ձևակերպված հայտարարությունները կամ դիրքորոշումները, սակայն պետք է

Արաբական պետությունների լիգայի հետ ՀՀ փոխհարաբերություններում անկյունաքարային իրադարձություն էր դիտարկվում ՀՀ ԱԳ նախարարության և Արաբական պետությունների լիգայի գլխավոր քարտուղարության միջև ստորագրված «Փոխըմբռնման հուշագրի» ստորագրումը դեռևս 2005 թ.: Ստորև մենք կանդրադառնանք ՀՀ և Արաբական երկրների լիգայում միմյանց փոխայցելություններին և դրանցում վերջին շրջանում եղած ակտիվությանն ու ինտենսիվությանը: Սակայն պետք է շատ լավ հասկանալ, որ միայն արաբական երկրների հետ երկկողմ հարաբերությունների կամ նույնիսկ հավաքական աշխատանքային դաշտում չէ, որ քննարկվում է Արցախյան հիմնահարցը, և այդ երկրների դիրքորոշումները հավաքական տեսանկյունից ավելի շատ քննարկվել են Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության շրջանակներում Ադրբեջանի կողմից բազմակողմ ներգրավվածությամբ աշխատանքի և կրոնական ասպեկտի առավել շեշտադրման պայմաններում:

Շատ կարևոր է այս կոնֆլիկտում կրոնական ասպեկտի քննարկումը, քանի որ չնայած հայկական կողմի՝ այդ ենթատեքստը հերքող մշտական փորձերին, քիչ չէ համաշխարհային մամուլում և նաև գիտական գրականության մեջ այս կոնֆլիկտը կրոնական տեսանկյունից քննարկող և ներկայացնող տեսակետները: Մեր տեսանկյունից այս կոնֆլիկտում կրոնական գործոնն ինքնին և առաջնային դրդապատճառ երբեք էլ չի եղել և այսօր էլ չէ, անգամ այն բանից հետո, երբ

փաստենք, որ չի եղել այս կազմակերպության որևէ անդամ երկիր, որոնցից շատերը բարեկամ երկրներ են համարվում Հայաստանի համար, որ վերջինի իրավունքը կիրառելի թերևս որևէ երկիր չէր ցանկանա համընդհանուր իսլամական համերաշխության հայեցակարգը և սկզբունքը խաթարել: ԻՀԿ-ն իսլամական աշխարհի շահերն ու հետաքրքրությունները ներկայացնող միջազգային կազմակերպություն է, որի հիմքում ընկած են իսլամական համերաշխության ու համագործակցության, ինչպես նաև իսլամական արժեքների պահպանման ու պաշտպանության գաղափարներ Charter. Organisation of Islamic Cooperation, (2-5) <https://ww1.oic-oci.org/english/charter/OIC%20Charter-new-en.pdf> (25.11.2021):

2020թ երկրորդ Արցախյան պատերազմի ընթացքում թուրք-ադրբեջանական համատեղ միջոցներով մուսուլման վարձկանների կիրառությունը դարձավ իրողություն, չնայած, որ վարձկանների մասին տեղեկատվություն առկա է եղել նաև դեռ 1990-ականների ընթացքում⁶: Դեռևս 1992թ. Արաբական պետությունների լիգայի և ԻԿԿ կազմակերպության անդամները Հայաստան այցելության ընթացքում Հայաստանի իշխանությունների հետ հանդիպումներին երկուստեք անթույլատրելի էին համարել կրոնական տեսանկյունից այս խնդիրը ներկայացնելու փորձերը: Սակայն պետք է արձանագրել, որ կրոնական գործոնի ակտիվացմանը նպաստող հանգամանքների և դրդապատճառների ի հայտ գալով է, որ նման քննարկումները դառնում են արդիական: Դեռ 2020 թ. պատերազմի ընթացքում և, իհարկե, նաև դրանից հետո էլ Թուրքիայի կողմից ոչ հրապարակային և, երբեմն, նաև հրապարակային աջակցությամբ Հայաստանի դեմ ակտիվ միջազգային քարոզչություն էր տարվում, որը նաև ուներ կրոնական բաղադրիչ: Բնական էր, որ իսլամական միջավայրում, չնայած իր աշխարհիկ բնույթին ու նաև շիայական մեծամասնության առկայությամբ, Ադրբեջանը կարողացավ իսլամական կոնսոլիդացիայի համար հիմքեր ստեղծել, որն, ինչպես հասկանում ենք, երկարատև և հետևողական աշխատանքի արդյունք էր, ինչն, իհարկե, օբյեկտիվորեն ստեղծված հնարավորությունների տիրույթում էր: Ադրբեջանն իր շիայականությունը սուննիական միջավայրում իսլամական համերաշխության թեզով էր կարողանում շահարկել, իսկ թուրքական միջավայրում՝ պանթուրքական համերաշխության գաղափարով: Այս քաղաքական և գաղափարական հնարավորություններին զուգահեռ այս անգամ թուրքական կողմը օգտագործեց նաև ռազմական բաղադրիչի գործարկումը: Այս հոդվա-

⁶ Ղարաբաղյան պատերազմին մասնակցած իսլամական վարձկանների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Չոբանյան Գ., Իսլամական վարձկանները Ղարաբաղյան պատերազմում, «Վեմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2013, հուլիս-սեպտեմբեր, թիվ 3 (43), էջ 163-173:

ծում չենք քննարկում թուրքական կողմի օգնությամբ վարձկանների և սիրիական ու թուրքմենական բազմաթիվ զինյալների մասնակցության հարցը և չենք անդրադառնում դրա շուրջ առաջացող իսլամական «ջիհադի» տարրեր պարունակող քննարկումներին, որոնք առանձին ուսումնասիրության թեմաներ են: Մակայն այս ամենն, իհարկե, կրոնական բաղադրիչը ուժեղացնող իրադրություն է ստեղծում: Հատկապես այս ամենի համատեքստում է պետք դիտարկել նաև պատերազմի ավարտից հետո աշխարհի տարբեր կողմերից զգալի թվով հեղինակավոր մուսուլման աստվածաբանների և հոգևորականների աջակցության դրսևորումները ադրբեջանական կողմի գործողություններին, ընդհուպ ջերմորեն շնորհավորանքներ հղելով Ադրբեջանի նախագահին հաղթանակի առիթով:

Հատկանշական է, որ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության կայքի մոնիթորինգի արդյունքում հնարավոր է տեսնել արաբական երկրների տարբեր բարձրաստիճան հանդիպումներում և պատվիրակությունների հետ հանդիպման ձևաչափով արտաքին գործերի նախարարի և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից Լաչինի միջանցքի արգելափակման և հնարավոր էթնիկ զտումների մասին հիշատակումների հետազիծը: Նման հանդիպումներից են եղել Եգիպտոսի Արտաքին գործերի նախարար Մամեհ Շուքրիի հետ հանդիպումը⁷, Արաբական Միացյալ Էմիրություններում Արաբատ Միրզոյանի այցի ժամանակ նաև ԱՄԷ Դաշնային ժողովի նախագահ Մաքր Ղոբա-

⁷ Եգիպտոսի և Հայաստանի ԱԳ նախարարները քննարկել են հայ-թուրքական հարաբերությունների, Լաչինի միջանցքի արգելափակման թեմաները, <https://armtimes.com/hy/article/252456>:

շիի հետ հանդիպումը⁸, ԱՄԷ հանդուրժողականության և համակեցության նախարար Նահյան բին Մուբարաք ալ-Նահյանի հետ⁹ և այլն:

Օրինակ՝ 2022թ. հունվարի վեցին տեղի ունեցած հանդիպմանը ՀՀ ղեսպան Փոլադյանի հանձնել է ՀՀ ԱԳ նախարարի նամակը՝ Արաբական պետությունների լիգայում ՀՀ ներկայացուցչի հավատարմագրման մասին ԱՊԼ գլավոր քարտուղար Ահմեդ Աբուլ Ղեյտին¹⁰: Միայն 2023թ. Արտաքին գործերի նախարարը երեք անգամ հանդիպում է ունեցել Արաբական երկրների լիգայի քարտուղարի հետ¹¹: Այս համատեքստում կարևորագույն ելույթներից է եղել նաև Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Արարատ Միրզոյանի ելույթը Արաբական պետությունների լիգայի խորհրդի՝ նախարարական մակարդակով 159-րդ նիստին¹², որի ընթացքում նախարարը խոսել է այդ ժամանակ ավելի քան երկու ամիս Լեռնային Ղարաբաղը արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ ճանապարհի՝ Լաչինի միջանցքի Ադրբեյջան

⁸ ՀՀ ԱԳ նախարար Արարատ Միրզոյանի հանդիպումն ԱՄԷ Դաշնային ժողովի նախագահ Մաքր Ղոբաշիի հետ, https://uae.mfa.am/hy/news/2023/09/07/arm_uae/12183?mfa_news=1:

⁹ ՀՀ ԱԳ նախարարի հանդիպումն ԱՄԷ հանդուրժողականության և համակեցության նախարարի հետ, https://uae.mfa.am/hy/news/2023/09/08/arm_uae_1/12189?mfa_news=1:

¹⁰ Դեսպան Փոլադյանի հանդիպումը Արաբական պետությունների լիգայի գլխավոր քարտուղար Ահմեդ Աբուլ Ղեյտի հետ, 06 հուլիսի, 2022 https://www.mfa.am/hy/press-releases/2022/07/06/arm_loas/11533:

¹¹ 2023թ. նոյեմբերի 18-ին աշխատանքային այցով Մանամայում գտնվող ՀՀ ԱԳ նախարար Արարատ Միրզոյանը հանդիպում է ունեցել Արաբական պետությունների լիգայի գլխավոր քարտուղար Ահմեդ Աբուլ Ղեյտի հետ, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2023/11/18/mirzoyan_gheit/12345, 2023թ. մարտի 7-ին աշխատանքային այցով Կահիրեում գտնվող ՀՀ ԱԳ նախարար Արարատ Միրզոյանը հանդիպել է Արաբական պետությունների լիգայի գլխավոր քարտուղար Ահմեդ Աբուլ Ղեյտի հետ, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2023/03/07/mirzoyan_gheit/11910:

¹² ՀՀ ԱԳ նախարար Արարատ Միրզոյանի ելույթը Արաբական պետությունների լիգայի խորհրդի՝ նախարարական մակարդակով 159-րդ նիստին, 08 մարտի, 2023թ., https://www.mfa.am/hy/speeches/2023/03/08/mirzoyan_las/11914:

նի կողմից շրջափակման մասին, որը հանգեցնում է հումանիտար աղետի՝ զուգորդվելով էլեկտրաէներգիայի և գազի մշտական խափանումներով ու անջատումներով: Խոսել է արցախցիներին՝ իրենց բնօրրանից էթնիկ գտումների աղբբեջանական քաղաքականության մասին, փետրվարի 22-ին Արդարադատության միջազգային դատարանի իրավաբանական պարտադիր ուժ ունեցող Աղբբեջանի դեմ կայացրած որոշման մասին և այլն:

Արարատ Միրզոյանն իր ելույթը սկսել է գոհունակության հայտնելով հայ և արաբ ժողովուրդների դարավոր բարեկամության կապակցությամբ, շեշտել պատմամշակութային ամուր կապերով, պատմության ընթացքում տարբեր ժամանակներում մեր ժողովուրդների միմյանց հետ կողք կոքի ապրելու մասին, ինչպես նաև շեշտել է հայ ժողովրդի երախտագիտությունը, հատկապես 20-րդ դարակզբի ողբերգական իրադարձությունների ժամանակ հազարավոր հայերի 1915թ. Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված ցեղասպանությունից փրկվելու և արաբական երկրներում ապահով ապաստան գտնելու համար: Խոսելով այն մասին, որ Հայաստանը, հանդիսանալով հին քաղաքակրթությունների բնօրրան, պահպանել է նաև իսլամական ժառանգությունը, ինչի վառ օրինակն են այն հազարավոր ձեռագրերը, որոնք պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում՝ Մատենադարանում, մայրաքաղաքում արաբական ձեռագրերի ցուցադրությունների և հավագյուտ արաբական աղբբյուրների պահպանմամբ և ուսումնասիրությամբ: Իսկ վերջում արդեն Արարատ Միրզոյանը անդրադարձել է մեր հարաբերություններում կրոնական հակասությունների հողի վրա կոնֆլիկտների բացակայության տեսակետին՝ նշելով. «Ցավոք, մեր հարևան Աղբբեջանը շարունակաբար մանիպուլացնում է Հայաստանի և Աղբբեջանի հարաբերությունների կարգավորման հարցերն ու Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը միջազգային տարբեր հարթակներում՝ հատկապես այն կազմակերպություններում, որտեղ Հայաս-

տանը ներկայացված չէ, ինչպիսիք են Իսլամական համագործակցության կազմակերպությունը և Չմիավորման շարժումը՝ փորձելով դրանց տալ կրոնական երանգ և օգտագործելով իսլամական համերաշխության զգայուն գաղափարախոսությունը: Մենք ակնկալում ենք, որ նման փորձերը կմերժվեն և մեր բարեկամ արաբական երկրներին չեն ներքաշի կրոնական տարաձայնությունների դաշտ: Մենք պետք է կանխենք բացառապես քաղաքական և հումանիտար բնույթի խնդիրներին կրոնական երանգ հաղորդելու հետագա ցանկացած փորձ: Եվ կրկին անգամ, Արաբական պետությունների լիգայի այս հարթակում, ընդգծում եմ, որ Հայաստանը մեծ կարևորություն է տալիս արաբական պետությունների հետ հարաբերություններին և վերահաստատում ձեր երկրներից յուրաքանչյուրի հետ համագործակցության հեռանկարներն ընդլայնելու մեր պատրաստակամությունը»:

Արարատ Միրզոյանի խոսքը Արաբական երկրների լիգայի արտաքին գործերի նախարարների հանդիպմանը շատ կարևոր է հենց կրոնական երանգավորման դեմ փաստարկների ներկայացման տեսանկյունից:

Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության (ԻՀԿ) դիրքորոշմանը Արցախյան հակամարտության համատեքստում մանրամասն անդրադարձել են Արաքս Փաշայանն ու Նազելի Նավասարդյանը: Նրանց գիտական հոդվածներում¹³ մանրակրկիտ կերպով ներկայացվում է, թե ինչպես է Ադրբեջանը կարողացել այս կազմակերպության համագործակցության շրջանակներում իսլամական բոլոր երկրների պաշտոնական դիրքորոշումների համատեքստում իր համար նպաստավոր ձևակերպումներ, դիրքորոշումներ և հակահայկա-

¹³ Փաշայան Արաքս, Իսլամական գործնը արցախյան 2020 թ. պատերազմի համատեքստում. հայկական աշխարհի դեմ Ադրբեջանի քարոզչության գործիքակազմը, Գիտական Արցախ, № 4(11), 2021, էջ 250-259, Փաշայան, Արաքս և Նավասարդյան, Նազելի, Իսլամական աշխարհի աջակցությունը Ադրբեջանին 2020 թ. արցախյան պատերազմի համատեքստում. «Գիտական Արցախ» 1(8), Երևան, 2021, էջ 106-119:

կան դատապարտումներ և օրակարգ ստեղծել, ինչպես նաև հաջողել է այդ դիրքորոշումների անընդհատությունն ապահովելու հարցում:

Դեռևս հեռավոր 2006թ. Մամեդյարովը կոնֆերանսի հանդիպումներից մեկի ժամանակ նման ձևակերպում էր արել՝ «Ադրբեջանն իսլամական Ումմայի անդամ է, և ձգտում է ներդրում ունենալ ազգերի երկխոսության մեջ՝ որպես կամուրջ Արևելքի և Արևմուտքի միջև»¹⁴. ԻՀԿ գազաթնաժողովներում և արտաքին գործերի նախարարների հանդիպումներում վերջին տարիներին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության ազդեցիկ ընդդեմ Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ» բանաձևերը մշտական բնույթ են կրել և նույնական են իրենց բովանդակությամբ: Դեռևս ընդունված փաստաթղթին հղում անելով՝ կարող ենք հասկանալ, թե այս տարիների ընթացքում ինչպիսին է եղել այս կազմակերպության անդամների ընդհանրական մոտեցումն այս կոնֆլիկտին և դրա երկու հակամարտող կողմերից Հայաստանին որպես «ազդեցիկ, Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություններ ունեցող, Ադրբեջանի մշակութային ու կրոնական արժեքները ոչնչացնող, Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներում ադրբեջանցիների նկատմամբ գործողությունները որակելով որպես մարդկության դեմ հանցագործություններ» և այլն¹⁵:

Իսլամական համագործակցության կազմակերպության շրջանակներում Ադրբեջանի վարած քաղաքականությունը եղել է շատ հետևողական, երկարատև և անընդհատ: Դեռ 2010թ. Երկխոսության և համագործակցության Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպության

¹⁴ Addresses by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan Elmar Mammadyarov, Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, No. 15, 2006.

¹⁵ OIC RESOLUTION NO. 25/9-C (IS), <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/is/9/9th-is-sum-cultural.htm#25>; https://ww1.oic-oci.org/english/conf/is/9/9th-is-sum-political_2.htm#21, Resolution No. 20/29-P on The Aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=4283&refID=1182>.

երիտասարդական ֆորումը¹⁶ դիմեց ԻԿԿ-ին, որպեսզի հայերի կողմից իրականացված «Խոջալուի ցեղասպանության» վերաբերյալ ընդունեն դատապարտող հռչակագիր: Արդյունքում, ԻԿԿ անդամ երկրների խորհրդարանական միության գագաթնաժողովի 6-րդ նիստի ժամանակ (2010 թ., հունվարի 30-31, Ուզանդա) դատապարտվեց հայերի զինված ուժերի կողմից Խոջալու քաղաքում ադրբեջանցի բնակչության «զանգվածային կոտորածը» և կոչ արվեց կազմակերպության բոլոր անդամ երկրներին «տալ համապատասխան ճանաչում մարդկության դեմ այս հանցագործությանը և աջակցել քարոզարշավին՝ ազգային և միջազգային մակարդակներում»: ԻՀԿ-ն միակ միջազգային կազմակերպությունն է, որը պաշտոնապես ճանաչել է «Խոջալուի ցեղասպանությունը» և այն ընդգրկել իր կողմից հիշատակվող իրադարձությունների ցանկում: Պարբերաբար ԻՀԿ-ի կայքում հայտնվում են նման բովանդակությամբ հիշատակման արարողությունների մասին, ինչպես օրինակ 2021թ. ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարը հիշատակում է Խոջալուի ցեղասպանության 29-րդ տարելիցը¹⁷:

Այս կազմակերպության բոլոր անդամ երկրների կողմից նման դիրքորոշումները ակնհայտորեն վկայում են այն մասին, որ իսլամական երկրների շրջանում ՀՀ և Արցախի շուրջ եղել է ոչ հայանպաստ դիրքորոշում, ինչն էլ շատ տրամաբանական է դարձնում այդ երկրների ղեկավարությունների կողմից Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության վերականգնման համատեքստում ողջունելը կամ

¹⁶ Այս ֆորումի գրասենյակը բացվել էր 2006թ. սեպտեմբերի 3-ին Ստամբուլում Ադրբեջանի երիտասարդական կազմակերպությունների ազգային ասամբլեայի առաջարկով և ծրագրով: Ֆորումի առաջին նախաձեռնություններից մեկն ադրբեջանական քարոզչության ոգով գրված «Ղարաբաղ. փաստեր և հետևանքներ» գիրքն է՝ ԻԿԿ նոր նախագծի՝ «Հակամարտություններ և հումանիտար աղետներ ԻԿԿ երկրներում» շարքի առաջին հրատարակությունը, որը բաժանվեց հունիսին Բաքվում տեղի ունեցած իսլամական պետությունների արտգործնախարարների հանդիպման մասնակիցներին:

¹⁷ OIC General Secretariat Commemorates the 29th Anniversary of Khojaly Massacre, 25/02/2021, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=25888&t_ref=16289&lan=en.

թերևս այդ իրադարձությունների հարցում դրական դիրքորոշում ունենալը/արտահայտելը:

Պատահական չէ, որ 2020թ. Արցախյան երկրորդ պատերազմի ավարտից մեկ տարի անց ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարության անունից Ադրբեջանին ջերմագին շնորհավորական նամակ էր ուղարկվել պատերազմում հաղթանակ տոնելու կապակցությամբ: Դրանում նշված էր, որ ԻՀԿ-ն Հայաստանի դեմ պայքարում մշտապես աջակցել է Ադրբեջանին¹⁸:

Կարևոր է նաև խոսել այն մասին, թե ինչպիսին էր այս կազմակերպության հավաքական արձագանքը սեպտեմբերի 19-ից առաջ սեպտեմբերին կայացած խորհրդարանական մեծամասնության կողմից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նոր նախագահի ընտրության շուրջ: Կազմակերպության գլխավոր քարտուղարությունը կոչ էր անում միջազգային հանրությանը չճանաչել այսպես կոչված «ընտրությունը» միջազգայնորեն ճանաչված Ադրբեջանի Ղարաբաղ շրջանում¹⁹:

Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությունը շատ հետևողական կերպով մերժել է Լեռնային Ղարաբաղում անցկացված ընտրությունների հանգամանքը: 2020թ մարտին անցկացված Արցախի Հանրապետության ընտրություններից հետո կազմակերպության գլխավոր քարտուղարությունը հայտարարություն տարածեց, ըստ որի Ադրբեջանի Հանրապետության օկուպացված Լեռնային Ղարաբաղ շրջանում 2020 թ. մարտի 31-ին անցկացված ընտրությունների անցկացումը համարում էր Լեռնային Ղարաբաղի կոնֆլիկտի հարցում ՄԱԿ-ի բանաձևերին ի հակասում: Նրանք հղում էին անում ՄԱԿ-ի բանաձևերին և նաև ԵԱՀԿ-ի որոշումներին, ըստ որոնց այս

¹⁸ OIC Congratulates Azerbaijan on the Occasion of the Victory Day, 03/11/2021, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=30416&t_ref=19494&lan=en.

¹⁹ OIC General Secretariat urges the international community not to recognize the so-called elections held in the territories of Karabakh Region of Azerbaijan, 09/09/2023, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=39493&t_ref=26609&lan=en.

կոնֆլիկտը պետք է լուծվի Ադրբեջանի Հանրապետության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների անխախտելիության և սուվերենության հիմքով²⁰:

Իսկ 2023թ սեպտեմբերի 9-ին կայացած ընտրություններից հետո ԻՀԿ-ի գլխավոր քարտուղարության արված հայտարարությունը հետևյալն էր²¹.

«Այսպես կոչված «ընտրությունների» անցկացումը Ադրբեջանի միջազգայնորեն ճանաչված Ղարաբաղ շրջանում, որը այժմ ժամանակավորապես գտնվում է ռուս խաղաղապահների վերահսկողության ներքո, միակողմանիորեն տարածաշրջանում տիրող ներկա իրավիճակի լեգիտիմացման նոր քայլերի մանիֆեստացիա էր, ինչը դեմ է միջազգային իրավունքին:

ԻՀԿ ի գլխավոր քարտուղարությունը չի ճանաչում այս անօրինական ընտրությունները, որը պարունակում է Ադրբեջանի սուվերենության և տարածքային ամբողջականության խաթարում: Կոչ է արվում ՄԱԿ-ին և միջազգային հանրությանը չճանաչել այս ընտրությունների օրինականությունը և քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի հետ պահեն Հայաստանին տարածաշրջանում փխրուն կայունացման քայլերը վտանգի ենթարկող քայլերից:

ԻՀԿ-ն, որը աջակցում է Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև խաղաղ բանակցություններին, հավատացած է, որ երկարատև խաղաղության համար պայմանագրի ստորագրումը շուտով կկարողանա տարածաշրջանում խաղաղության համար կարևոր ներդրում լինել»:

Արաբական մեդիայի արձագանքների բովանդակային վերլուծության համար նախ և առաջ փորձել ենք հասկանալ վերնագրերի մա-

²⁰ OIC Rejects the Holding of Elections in the Occupied Nagorno-Karabakh, 31.03.2020, Available at: https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=23303&t_ref=13971&lan=en.

²¹ OIC General Secretariat urges the international community not to recognize the so-called elections held in the territories of Karabakh Region of Azerbaijan, 09/09/2023, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=39493&t_ref=26609&lan=en.

կարդակում առկա նարատիվները, որոնք կարելի է հետևյալ բաժանման ենթարկել.

Բռնի տեղահանում Ղարաբաղից Հայաստան, պահեստի պայթյուն և հումանիտար ճգնաժամ

- Էթնիկ գտումների վախի պատճառով հայերը լքում են Լեռնային Ղարաբաղը²²,
- Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան²³,
- Հազարավոր մարդիկ Ղարաբաղից տեղահանվել են Հայաստան. 200 մարդ զոհվել է պահեստի պայթյունից²⁴,
- Տասնյակ հազարավոր հայեր շարունակում են գաղթել Լեռնային Ղարաբաղից²⁵,
- Ավելի քան 100 հազար մարդ լքել է Ղարաբաղի շրջանը...զանգվածային արտագաղթ դեպի Հայաստան²⁶,
- «Շատերը սոված են և հոգնած»: Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչությունը հեռացել է²⁷,

²² Էթնիկ գտումների վախի պատճառով հայերը լքում են Լեռնային Ղարաբաղը, 24.09.2023, عربي BBC News - ناغورنو كاراباخ: الأرمن يغادرون البلاد وسط مخاوف من التطهير العرقي.

²³ Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան (Քուվեյթ), 25.09.2023, الأرمن يبدأون النزوح الجماعي من كاراباخ إلى أرمينيا - الراي العربي (alraimedia.com), Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան (Աբու Դաբի), 25.09.2023, الأرمن يبدأون النزوح الجماعي (skynewsarabia.com): من كاراباخ إلى أرمينيا | سكاي نيوز عربية

²⁴ Հազարավոր մարդիկ Ղարաբաղից տեղահանվել են Հայաստան. 200 մարդ զոհվել է պահեստի պայթյունից (Դուբայ), 26.09.2023, نزوح الالاف من كاراباخ إلى أرمينيا.. (alarabiya.net): 200 قتيل بانفجار مستودع

²⁵ Տասնյակ հազարավոր հայեր շարունակում են գաղթել Լեռնային Ղարաբաղից, (Գերմանիա), 27.09.2023, عشرات الالاف من الأرمن يواصلون النزوح من ناغورني كاراباخ | أخبار DW | 27.09.2023: عربية | أخبار عاجلة ووجهات نظر من جميع أنحاء العالم

²⁶ Ավելի քան 100 հազար մարդ լքել է Ղարաբաղի շրջանը...զանգվածային արտագաղթ դեպի Հայաստան (Կատար), 30.09.2023, أكثر من 100 ألف شخص غادروا إقليم أراباخ.. نزوح جماعي باتجاه أرمينيا | التلفزيون العربي (alaraby.com): كاراباخ..

²⁷ «Շատերը սոված են և հոգնած»: Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչությունը հեռացել է (Սաուդյան Արաբիա), 30.09.2023, "الكثير جياح ومتعون" .. جميع سكان كاراباخ الأرمن غادروا (alhadath.net):

- Ադրբեջանի վերահսկողությունից հետո... հայերի շարունակական արտագաղթը Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանից²⁸,
- Ղարաբաղում հումանիտար ճգնաժամը շարունակվում է. Ադրբեջանը փախստականների մեջ փնտրում է հետախուզվողների²⁹:
ՄԱԿ-ի առաքելությանն առնչվող թեմաներ
- ՄԱԿ-ի առաքելությունը ժամանում է Ղարաբաղ՝ հայերի զանգվածային արտագաղթի ֆոնին³⁰
- Միավորված ազգերի կազմակերպությունը առաքելություն է ուղարկում Լեռնային Ղարաբաղ՝ դեպի Հայաստան զանգվածային գաղթից հետո³¹
- Լեռնային Ղարաբաղում ՄԱԿ-ի թիմը հիվանդանոցներին և դպրոցներին վնաս հասցնելու դեպքեր չի հայտնաբերել³²

Կոնֆլիկտի երկարատև պատմության, սկզբնաղբյուրների, դրդապատճառների և տարբեր խաղացողների կողմից կոնֆլիկտում ունեցած դերի ներկայացում և քննարկում

²⁸ Ադրբեջանի վերահսկողությունից հետո... հայերի շարունակական արտագաղթը Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանից, 03.10.2023, بعد سيطرة أذربيجان.. هجرة (ultrasawt.com):

²⁹ Ղարաբաղում հումանիտար ճգնաժամը շարունակվում է Ադրբեջանը փախստականների մեջ փնտրում է հետախուզվողների, (Քուվեյթ), 26.09.2023, أزمة إنسانية في كاراباخ مع استمرار نزوح الأرمين (aljarida.com):

³⁰ ՄԱԿ-ի առաքելությունը ժամանում է Ղարաբաղ՝ հայերի զանգվածային արտագաղթի ֆոնին (Եգիպտոս), 01.10.2023, بعثة من الأمم المتحدة تصل كاراباخ وسط نزوح القاهرة الاخبارية جماعي للأرمن | (alqaheranews.net):

³¹ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը առաքելություն է ուղարկում Լեռնային Ղարաբաղ՝ դեպի Հայաստան զանգվածային գաղթից հետո (Թունիս), 01.10.2023, جريدة المغرب | الأمم المتحدة ترسل بعثة إلى ناغورنو كاراباخ بعد النزوح الجماعي إلى أرمينيا (lemaghreb.tn):

³² Լեռնային Ղարաբաղում ՄԱԿ-ի թիմը հիվանդանոցներին և դպրոցներին վնաս հասցնելու դեպքեր չի հայտնաբերել (Եգիպտոս), 03.10.2023, فريق الأمم المتحدة في ناغورنو كاراباخ لم يرصد أي أضرار في المستشفيات والمدارس (elbalad.news):

- Հայաստան և Ադրբեջան... Ղարաբաղի շուրջ պատերազմների և հակամարտությունների երկար պատմություն,

- Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմը... ոսկու, նավթի և առևտրի ճակատներում,

- Ինչպե՞ս կարող է Թուրքիան իսաղաղություն հաստատել Հարավային Կովկասում:

Այժմ ներկայացնենք, թե արաբալեզու մամուլում արցախցիների բռնի էթնիկ գտումների համատեքստում բովանդակային ինչպիսի խոսույթներ են գերակայում:

Նախ՝ Արցախի Հանրապետություն ձևակերպման, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, որով մենք և արցախյան կողմը բնորոշում էր հակամարտության արդյունքում դե ֆակտո ձևավորված պետական կազմավորումը, արաբական մամուլում գրեթե բացակայում է Արցախ ձևակերպումը կամ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն ձևը, հիմնական գերակշռող ձևակերպումն է Ադրբեջանի՝ Լեռնային Ղարաբաղի շրջան: Մեղիա մոնիթորինգի արդյունքում դուրս բերված հրապարակումները ուսումնասիրելով՝ կարող ենք նշել այն բոլոր ձևակերպումները, որոնցով արաբալեզու մեղիայում բնորոշվում էր Արցախի Հանրապետությունը: Հիմնական ձևակերպումները հետևյալն են՝

- Լեռնային Ղարաբաղը Հարավային Կովկասի լեռնային շրջան է, որը միջազգային ճանաչմամբ Ադրբեջանի մաս է,

- Լեռնային Ղարաբաղի անջատողական շրջան, որի սակայն մեծ տարածքներ արդեն երեք տասնամյակ գտնվում են հայկական վերահսկողության տակ:

Ահա նման ձևակերպումներով է բնորոշվում Լեռնային Ղարաբաղը արաբական մամուլում:

Մեպատեմբերյան իրադարձությունների ժամանակագրական ներկայացումը արաբական մամուլում մեծամասամբ իրականացվում էր երկու կողմերի պաշտոնական դիսկուրսների ներկայացմամբ՝ միև-

նույն տեքստում միմյանց հաջորդելով: Մի կողմից նշելով, որ Ադրբեյջանն այս շաբաթվա սկզբին վերահսկողության տակ է վերցրել շուրջ 120 հազար էթնիկ հայերով բնակեցված տարածաշրջանը և ասում է, որ ցանկանում է վերաինտեգրել նրանց որպես «հավասար քաղաքացիներ», անմիջապես հետո հիշատակում է, որ այնուամենայնիվ, Հայաստանը նախազգուշացրել է, որ կարող է ենթարկվել էթնիկ գտումների և ասել է, որ կօգնի յուրաքանչյուրին, ով կհեռանա, բայց բազմիցս ասել է, որ զանգվածային արտագաղթը կլինի Ադրբեյջանի իշխանությունների մեղքը³³:

Էթնիկ գտումների և բռնի տեղահանման մասին առաջին հրապարակումը արաբական մեդիայում եղել է սեպտեմբերի 24-ին ԲիԲիՍի-ի արաբական աղբյուրում: Հրապարակման մեջ խոսում են այն մասին, որ *Ադրբեյջանն իր վերահսկողության տակ է վերցրել շուրջ 120 հազար էթնիկ հայերով բնակեցված տարածաշրջանը և ասում է, որ ցանկանում է վերաինտեգրել նրանց որպես «հավասար քաղաքացիներ»*: Ըստ այդ հրապարակման՝ առաջին խումբը, որը լքել է տարածաշրջանը, ներառում էր մոտ 40 մարդ, անմիջապես այն բանից հետո, երբ տեղի պաշտոնյաները հայտարարեցին մարտերի հետևանքով տեղահանվածների տեղափոխելու պլանների մասին:

Կիրակի հեռուստատեսային ելույթում Հայաստանի վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանն ասաց, որ անկլավի ներսում շատերը «կտեսնեն իրենց հեռացումը հայրենիքից՝ միակ ելքը», քանի դեռ Ադրբեյջանը «իրական կենսապայմաններ» և «էթնիկ գտումներից պաշտպանվելու արդյունավետ մեխանիզմներ» չապահովի: Հոդվածում նաև կա անդրադարձ Հայաստանի վարչապետի հեռուստատեսային ելույթում արված ակնարկի մասին, որ հակամարտությունում Ռուսաստանն իր

³³ Էթնիկ գտումների վախի պատճառով հայերը լքում են Լեռնային Ղարաբաղը, 24.09.2023, *BBC News عربي* - ناغورنو كاراباخ: الأرمن يغادرون البلاد وسط مخاوف من التطهير العرقي

ստանձնած պարտավորությունը՝ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությունը չի իրականացրել³⁴:

Սեպտեմբերի 25-ին արդեն քուվեյթյան հեղինակավոր աղբյուրներից մեկում «Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան» վերնագրով հոդված լույս տեսավ, որում բռնի տեղահանումը ներկայացվում էր հետևյալ կերպ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերը մեքենաներով զանգվածային արտահոսք սկսեցին դեպի Հայաստան այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանը պարտության մատնեց անջատողական շրջանի մարտիկներին խորհրդային ժամանակներից սկսած հակամարտությունում³⁵:

Արդեն սեպտեմբերի 28-ին եզիպտական հրապարակման մեջ ներկայացվում էր պաշտոնական տեղեկատվությունը՝ հղում անելով Հայաստանի կառավարությանը՝ հոդվածը վերնագրելով հետևյալ կերպ՝ «Հայաստանի կառավարություն. ավելի քան 65 հազար քաղաքացիներ արտագաղթում են Լեռնային Ղարաբաղից Երևան»³⁶:

Սեպտեմբերի 30-ի հրապարակումներում արդեն ներկայացվում է տվյալ փուլում պաշտոնական տվյալները. Հայաստանի կառավարությունն այսօր՝ շաբաթ օրը, հաստատել է ավելի քան 100 հազար հայ բնակիչների տեղահանումը Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանից՝ Ադրբեջանի կողմից սկսված ռազմական գործողությունից հետո: Մաուդական և կատարական հրապարակման մեջ ներկայացվում է հետևյալ պաշտոնական տեղեկատվությունը. «Վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի մամուլի խոսնակ Նազելի Բադրասարյանը հայտնել է, որ ավելի քան 100.000 մարդ լքել է շրջանը՝ նշելով, որ հայ բնակիչների

³⁴ Էթնիկ գտումների վախի պատճառով հայերը լքում են Լեռնային Ղարաբաղը, 24.09.2023, *عربي BBC News* - ناغورنو كاراباخ: الأرمن يغادرون البلاد وسط مخاوف من التطهير العرقي

³⁵ Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան (Քուվեյթ), 25.09.2023, *الأرمن الراي* (alraimedia.com): يبدأون النزوح الجماعي من كاراباخ إلى أرمينيا - الراي

³⁶ Հայաստանի կառավարություն. ավելի քան 65 հազար քաղաքացիների արտագաղթում Լեռնային Ղարաբաղից Երևան (Եզիպտոս), 28.09.2023, *حكومة أرمينيا*: نزوح أكثر من 65 ألف مواطن من ناجورنو كاراباخ إلى يريفان - أخبار العالم - الوطن (elwatannews.com)

թիվը տարածաշրջանում գնահատվում է մոտ 120.000³⁷: Հողվածում ներկայացվում է հետևյալ նարատիվը, որ Ղարաբաղից հայերի զանգվածային արտագաղթը տեղի է ունեցել միակողմանիորեն հռչակված անջատողական հանրապետության լուծարման մասին հայտարարությունից հետո, և չնայած Ադրբեջանի՝ նրանց մնալու կոչերին: Հինգշաբթի օրը Ղարաբաղի անջատողական իշխանությունները հրամանագիր արձակեցին «բոլոր ինստիտուտները 2024 թվականի հունվարի 1-ին» լուծարելու մասին՝ շեշտելով, որ ավելի քան 30 տարի առաջ միակողմանիորեն հռչակված հանրապետությունը «կդադարի գոյություն ունենալ»³⁸:

Հոկտեմբերի 2-ին եմենական մի հրապարակում է արվում հետևյալ վերնագրով՝ «Ղարաբաղից հայերի արտագաղթը նվազում է, քանի որ Ադրբեջանը փորձում է վերականգնել վերահսկողությունը»³⁹: Լեռնային Ղարաբաղից հայեր տեղափոխող վերջին ավտոբուսը երկուշաբթի մեկնեց՝ ավարտելով ավելի քան 100,000 մարդկանց (նրա բնակչության ավելի քան 80%-ը) մեկշաբաթյա հոգնեցնող արտագաղթը: Սեպտեմբերի 19-ին սկսված 24-ժամյա ռազմական արշավում ադրբեջանական զինուժը ջախջախեց տարածաշրջանում թերզարգացած և թերզինված հայկական ուժերին՝ ստիպելով նրանց հանձնվել: Այս հրապարակման մեջ ներկայացվում է նաև այն, որ «անջատողական իշխանությունները համաձայնեցին ցրել իրենց կառավարությունը մինչև այս տարվա վերջ: Մինչ Բաքուն խոստանում էր հարգել հայերի իրավունքները, նրանցից շատերը հապճեպ փախան տարածաշրջանից՝ վախենալով վրեժխնդրությունից կամ իրենց լեզուն օգ-

³⁷ Ավելի քան 100 հազար մարդ լքել է Ղարաբաղի շրջանը...զանգվածային արտագաղթ դեպի Հայաստան (Կատար), 30.09.2023, ..أكثر من 100 ألف شخص غادروا إقليم كاراباخ, (alaraby.com): نزوح جماعي باتجاه أرمينيا | التنازليون العربي

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Ղարաբաղից հայերի արտագաղթը նվազում է, քանի որ Ադրբեջանը փորձում է վերականգնել վերահսկողությունը (Եմեն), 02.10.2023, انحسار نزوح الأرمن من كاراباخ مع تحرك أدريجان لإعادة السيطرة | قناة اليمن اليوم (yementdy.tv):

տագործելու և իրենց կրոնն ու սովորույթները դավանելու ազատությունը կորցնելու վախից»⁴⁰: Հրապարակման մեջ նաև հղում է արվում ՀՀ Առողջապահության նախարար Անահիտ Ավանեսյանին, որն ասել է, որ «որոշ մարդիկ մահացել են Հայաստան տանող միակ լեռնային ճանապարհին հյուժող ու դանդաղ ճանապարհի ընթացքում, որը տևել է մինչև 40 ժամ: Ջանգվածային միգրացիան տեղի ունեցավ Ադրբեջանի կողմից տարածաշրջանի իննամսյա պաշարումից հետո, որը շատերի մոտ հանգեցրեց թերսնուցման և դեղորայքի պակասի»:

Օմանական մի լրատվականում հոկտեմբերի 14-ին լույս տեսած հոդվածում հետևյալ կերպ էր ներկայացնում սեպտեմբերի 19-ի իրադարձությունները՝ «Սեպտեմբերի 19-ին անսպասելի և արագ հարձակման արդյունքում Ադրբեջանը վերահսկողության տակ առավ Լեռնային Ղարաբաղը՝ առաջացնելով հայ խաղաղ բնակչության զանգվածային արտագաղթը և ստիպելով փորձագետներին հայտարարել տարածաշրջանային ձգձգվող հակամարտության ավարտի սկիզբը»⁴¹: Այս հոդվածը վերնագրված էր հետևյալ կերպ՝ «Ինչպե՞ս կարող է Թուրքիան խաղաղություն հաստատել Հարավային Կովկասում»: Հոդվածում խոսվում է այն մասին, թե Հարավային Կովկասում ինչ նոր հնարավորություններ են ստեղծվում այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանը վերականգնում է իր տարածքային ամբողջականությունը: Հոդվածում ներկայացվում է Համաշխարհային խաղաղության Կարնեգի հիմնադրամի հետազոտող Ալլաեր Ջոշքունի տեսակետները: Ըստ նրա՝ տարածաշրջանի ծանր պատմությունը և անցյալում բազմաթիվ անհաջող փորձերը վկայում են այն մասին, որ հաջողության հասնելու հավանականությունը փոքր է, սակայն երկու գործոնների

⁴⁰ Ղարաբաղից հայերի արտագաղթը նվազում է, քանի որ Ադրբեջանը փորձում է վերականգնել վերահսկողությունը (Եմեն), 02.10.2023, مع انحسار نزوح الأرمن من كاراباخ مع تحرك أذربيجان لإعادة السيطرة | قناة اليمن اليوم (yementdy.tv):

⁴¹ Ինչպե՞ս կարող է Թուրքիան խաղաղություն հաստատել Հարավային Կովկասում (Օման), 14.10.2023, كيف يمكن لتركيا أن تتوسط في السلام بجنوب القوقاز؟ - الموقع الرسمي لجريدة عمان (omandaily.om):

մերձեցումը կարող է լավատեսության պատճառ հանդիսանալ, հատկապես, եթե Թուրքիան որոշի նախաձեռնող լինել:

Առաջին գործոնը, ըստ Ջոշքունի, Լեռնային Ղարաբաղի անկախության հայկական երկարաժամկետ երազանքի ավարտն է: Այս պարադիգմային փոփոխությունը կարգավորում է Ադրբեջանի ակնկալիքները՝ վերականգնելով նրա տարածքային ամբողջականությունը: Դա նաև ազատում է Թուրքիայի ձեռքը՝ Հայաստանի հետ լիարժեք հարաբերությունների կարգավորման ձգտելու համար, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը միշտ եղել է մեծ խոչընդոտ⁴²:

Երկրորդ գործոնը Հայաստանի վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի իրատեսական և հեռանկարային դիրքորոշման ընձեռած հնարավորությունն է, որը մարմնավորված է Թուրքիայի հետ նրա կառուցողական ներգրավվածությամբ և Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը ճանաչելու պատրաստականությամբ: Սակայն Փաշինյանը ճնշման տակ է և հայտնվել է փխրուն վիճակում: Անցյալ ամսվա իրադարձություններից հետո հայերը աճող դժգոհության նշաններ են ցույց տալիս: Բացի այդ, Ռուսաստանը դժգոհ է Փաշինյանի արևմտամետ դիրքորոշումից և զգուշացնում է «աննախանձելի ապագայի» մասին⁴³:

Ժամանակագրորեն արծարծված հաջորդ կարևոր թեման Միավորված ազգերի կազմակերպության առաքելության այցն էր Լեռնային Ղարաբաղ՝ դեպի Հայաստան զանգվածային գաղթից հետո: Եգիպտական *ալ-Գահիռանյուզ* լրատվականի հոդվածը, որը վերնագրված էր «ՄԱԿ-ի առաքելությունը ժամանում է Ղարաբաղ՝ հայերի զանգվածային արտագաղթի ֆոնին»⁴⁴, հղում էր անում ադրբեջա-

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ ՄԱԿ-ի առաքելությունը ժամանում է Ղարաբաղ՝ հայերի զանգվածային արտագաղթի ֆոնին (Եգիպտոս), 01.10.2023, بعثة من الأمم المتحدة تصل كاراباخ وسط نزوح جماعي للأرمن | القاهرة الاخبارية (alqaheranews.net):

նական «ԱՊԱ» գործակալությանը, հայտնելով հետևյալը՝ այսօր՝ կիրակի, ՄԱԿ-ի առաքելության մեքենաները, որոնք ուսումնասիրում են հումանիտար իրավիճակը և տեղի բնակչության կարիքները, ժամանել են Լեռնային Ղարաբաղ: Մեքենաները վաղ առավոտից Ադդամից եկող Խանքենդի (Ստեփանակերտ) ուղղություն են վերցրել՝ անցյալ ամիս ադրբեջանական զինուժի կայծակնային հարձակումից հետո տարածաշրջանից շարունակվող հայերի արտագաղթի ֆոնին: Առաքելությունը գլխավորում է ՄԱԿ-ի օգնության բարձրաստիճան պաշտոնյան, և դա համաշխարհային կազմակերպության առաջին ներկայությունն է տարածաշրջանում վերջին մոտ 30 տարվա ընթացքում, հայտնում է Reuters-ը: Այս հրապարակումը մեծամասամբ Ռոյթերս գործակալության տեղեկատվությանն է հղում անում:

Արաբական մեդիա դաշտում սեպտեմբերի 19-ից սկսած և դրան հաջորդած երկու շաբաթների ընթացքում մեդիա մոնիթորինգի արդյունքում դուրս բերված թվով 24 նյութի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Լեռնային Ղարաբաղի կոնֆլիկտը ներկայացվում է որպես տարածաշրջանային հակամարտության համար պարարտ հող և ամենահայտնի և թեժ կետերից մեկը Կովկասյան տարածաշրջանում: Նման թեմայով սիրիական լրատվական հրապարակման մեջ հակամարտության տասնամյակների պատմությունը ներկայացվում է որպես պատմական, քաղաքական և մշակութային ու տնտեսական գործոններով պայմանավորված և, որն իհարկե իր վրա կրում է նաև շրջակա երկրների տարբեր շահերը, իսկ օրինակ սաուդական կարևոր մի հրապարակման մեջ այս բոլոր գործոններում ամենից շատ կարևորվում են տնտեսական գործոնները: Սաուդական *Շարք ալ-Աուսատում* հրապարակված այս հոդվածը, որը վերնագրված էր «Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմը... ոսկու, նավթի և առևտրի ճակատներում»⁴⁵,

⁴⁵ Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմը... ոսկու, նավթի և առևտրի ճակատներում (Սաուդյան Արաբիա), 21.09.2023, حرب ناغورنو كراباخ... على جبهات الذهب والنفط والتجارة (aawsat.com):

այս կոնֆլիկտը քննարկում է երկարամյա կոնֆլիկտների համատեքստում որպես ամենաառաջնայինը տնտեսական դրդապատճառների համատեքստում:

Հրապարակման մեջ ասվում է՝ տնտեսական շահերը մեծ դեր են խաղում Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտությունում, ավելի շուտ, դրանք ելակետ են հանդիսանում երկրների դիրքորոշումները դեպի այս հակամարտություն ուղղելու համար, հատկապես թանկարժեք բնական և հանքային ռեսուրսների առումով, որոնք եկամտի կարևոր աղբյուր են⁴⁶:

Հոդվածում քննարկվում է նաև ճանապարհների, ենթակառուցվածքների և դրանց դերի հետ կապված հարցեր: Հոդվածում նշվում է, որ տնտեսական դրդապատճառներից զատ կարևոր է հասկանալ, որ Լեոնային Ղարաբաղի տարածաշրջանը տրանսպորտային և առևտրի համար կենսական միջանցք է Հայաստանի, Ադրբեջանի և հարևան երկրների միջև, որով անցնում են կովկասյան երկրները Ռուսաստանի, Իրանի և Թուրքիայի հետ կապող կենսական նշանակության ճանապարհները, ինչը նշանակում է, որ կողմերից մեկի վերահսկողությունն այս տարածքների վրա մեծապես կազդի ապրանքների շարժի և առևտրի վրա, ինչը մեծացնում է տարածաշրջանի դերը՝ որպես կենսական տնտեսական գործոն:

Հետաքրքրական ևս մեկ հոդված է հրապարակվել՝ անդրադառնալով կոնֆլիկտի ակունքներին: Դրանում ասվում է, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հակամարտությունները սկսվել են 1918թ. մայիսի 28-ին Ռուսական կայսրությունից անկախանալուց հետո⁴⁷: «Նրանք տարածքային վեճերի մեջ են մտել այն հողերի շուրջ, որոնք իրենցից յուրաքանչյուրի կարծիքով պատմականորեն և էթնիկական առումով

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Հայաստան և Ադրբեջան... Ղարաբաղի շուրջ պատերազմների և հակամարտությունների երկար պատմություն, 22.09.2023, تاريخ طويل.. أرمينيا وأذربيجان. من الحروب | الصراعات حول قره باغ | الموسوعة | الجزيرة نت (aljazeera.net):

պատկանել են իրենց, որոնցից գլխավորը Լեոնային Ղարաբաղի շրջանն է: Հողվածը քննարկում է, թե ինչքան վնասներ են կրել երկու կողմերը այս հակամարտության երկար տարիների արդյունքում»⁴⁸:

Արաբական մամուլում մի շարք հրապարակումներում անդրադարձ կա նաև Հայաստանի կողմից ռուսական կողմի հասցեին հնչող մեղադրանքներին՝ եռակողմ հայտարարությամբ ստանձնած իրենց պարտավորությունները չկատարելու հարցում, ինչպես նաև ռուսական կողմի այդ մեղադրանքներին ի պատասխան հնչող տեսակետներին և մեղադրանքներին: Հողվածում նշվում է այն մասին, որ Ռուսաստանի ԱԳՆ-ն մեղադրեց Հայաստանին՝ «Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական խաղերի պատանդին», երկկողմ հարաբերությունները «քանդելու» ձգտման մեջ՝ դատապարտելով թույլ տված «մեծ սխալը»⁴⁹: Կրեմլն իր խոսնակ Դմիտրի Պեսկովի միջոցով հերքել է Փաշինյանի հայտարարությունները՝ ասելով. «Մենք կտրականապես մերժում ենք ռուսական կողմի և ռուս խաղաղապահ ուժերի վրա պատասխանատվությունը բարդելու բոլոր փորձերը, որոնք խիզախաբար են գործում»՝ մերժելով նրանց հասցեին ուղղված ցանկացած «նախատինք» կամ մեղադրանք կապված անփութության հետ⁵⁰: Մեկ այլ հրապարակման մեջ էլ կրկին ռուսական խաղաղապահների հետ առնչվող հարցի քննարկումը ներկայացվում է հետևյալ կերպ՝ Մոսկվան հովանավորեց հրադադարի համաձայնագիրը, որն ավարտեց մարտերը 2020 թվականին, և այնտեղ տեղակայեց խաղաղապահ ուժեր, սակայն այդ

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Ղարաբաղում հումանիտար ճգնաժամը շարունակվում է Ադրբեջանը փախստականների մեջ փնտրում է հետախուզվողների, Քուվեյթ, 26.09.2023, أزمة إنسانية في كاراباخ مع استمرار نزوح الأرمن - جريدة الجريدة الكويتية (aljarida.com):

⁵⁰ Նույն տեղում:

ուժերը չկանխեցին անցյալ շաբաթ ադրբեջանական ուժերի կայծակնային հարձակումը, ինչը խիստ զայրացրեց Երևանին⁵¹:

Արաբալեզու մեդիայի մոնիթորինգի արդյունքում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հակամարտության և Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ եղած արաբալեզու խոսույթների շրջանակ է ուրվագծվում և հետաքրքրական առանձնահատկություններ են վերհանվում:

Արաբալեզու լրատվականներում տեղեկատվությունը մեծամասամբ միջնորդավորված է և միայնակ բովանդակությունը բառացիորեն կրկնող ձևով է տեղի ունենում տեղեկատվության հաղորդումը՝ հղում անելով միաժամանակ երկու երկրների պաշտոնական տեղեկատվությանը, ինչպես նաև հեղինակավոր միջազգային պարբերականներին (ավելի հաճախ՝ Ռոյթերս, ԲիԲիՍԻ և այլ լրատվականներին), նաև ադրբեջանական որոշ լրատվականներին: Հետաքրքրական է և ակնառու, որ օրինակ գերմանական Դոյչե Վելլե-ի արաբալեզու նյութի բովանդակությունն ավելի բազմակողմանի էր և բազմաբովանդակ, քան հենց արաբական երկրներում գործող արաբալեզու հրապարակումները:

Բովանդակության առումով շատ դեպքերում կրկնում են կամ գերակայում են ադրբեջանական մի շարք նարատիվներ՝ օրինակ՝ Արցախի Հանրապետության իշխանությունները ներկայացվում են «որպես պարզապես անջատողականներ», Լեռնային Ղարաբաղը «Ադրբեջանի միջազգայնորեն ճանաչված տարածք և էթնիկ հայ անջատողականների անկլավ», իսկ տեղի հայերը այդ բռնի տեղահանման համատեքստում ներկայացվում են, որպես իրենց կրոնական, լեզվական ինքնության պահպանման անհնարինությունից ելնելով է, որ լքեցին «անջատողականների անկլավը»: Հրապարակումներում պարբերական կերպով կրկնվում են նաև հետևյալ ձևակերպումներն այն մասին,

⁵¹ «Շատերը սոված են և հոգնած»: Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչությունը հեռացել է (Սաուդյան Արաբիա), 30.09.2023, "الكثير جياع ومتعبون.. الأرمين غادروا" (alhadath.net):

որ Իլիամ Ալինն ասել է, որ Ղարաբաղի հայերի իրավունքները լիովին կհարգվեն, սակայն նրա «երկաթե բռունցքը» ցրեց Ղարաբաղում անկախ հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Իսկ հայկական կողմից հնչող ամենից տարածված միտքն էլ այն է, որ էթնիկ հայերը չեն կարող մնալ Լեռնային Ղարաբաղում, քանի որ Ադրբեջանը ոչ մի կերպ չի կարող տալ և ապահովել նրանց անվտանգության երաշխիքներ:

Եթե ընդհանրական կերպով փորձենք ներկայացնել արաբական մամուլում բռնի արտագաղթին հաջորդած օրերի ընթացքում արաբական մամուլում առկա նարատիվները, ապա դրանք հնարավոր կլինի ներկայացնել հետևյալ կերպ՝

«Երևանի և Բաքվի անհանգիստ հարաբերությունների պատճառը Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանն է: Այս ադրբեջանական անկլավում հայ մեծամասնությունը միակողմանիորեն հռչակել է իր անկախությունը 1991 թվականին Հայաստանի աջակցությամբ, սակայն միջազգային իրավունքի համաձայն, տարածաշրջանը գտնվում է Ադրբեջանի տարածքում, որը վիճարկվում է Հայաստանի կողմից, որն աջակցում է նրա անջատմանը, և այդ վեճը բազմաթիվ առձևկատումներից բացի հանգեցրել է երկու պատերազմի բռնկման: Այս սեպտեմբերի սկզբին Ադրբեջանը կայծակնային ռազմական հարձակում ձեռնարկեց Լեռնային Ղարաբաղի վրա, որն ավարտվեց զինադադարով, որով հայ անջատողականները խոստացան հանձնել զենքերը և բանակցություններ վարել՝ ստորագրելով մի հրամանագիր, որով միակողմանիորեն հռչակված հանրապետությունը կդադարի գոյություն ունենալ»: Ցավոք սրտի վերոնշյալ բովանդակության ձևակերպումները տարբեր մոդիֆիկացիաներով արտահայտվում են արաբալեզու գրեթե բոլոր հրապարակումներում, որոնք անդրադառնում են կոնֆլիկտի պատճառներին և դրանց ներկայացմանը:

Ամփոփելով նշենք, որ արաբական մամուլում արված քոնթենթ անալիզի արդյունքում դուրս են բերվել մի շարք ձևակերպումներ և

դիրքորոշումներ, որոնք կարծես ընդհանրական խոսույթի հատվածներ են՝

- Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը անվանվում/համարվում է միակողմանիորեն հռչակված անջատողականների իշխանություն/ Արցախի ձևակերպման հատուկ ենտ կիրառություն՝ միակողմանիորեն հռչակված հայկական Արցախի Հանրապետության անջատողական իշխանություններ ձևակերպմամբ,

- միջազգային իրավունքի համաձայն՝ Ղարաբաղ տարածաշրջանը գտնվում է Ադրբեջանի տարածքում,

- սեպտեմբերի 19-ի դեպքերը անվանում են Ադրբեջանի «կայծակնային հարձակում», որի հետևանքով էլ տեղի ունեցավ հայերի բռնի զանգվածային տեղահանում/արտագաղթ,

- կոնֆլիկտի պատմական ենթատեքստը, որն ունի ինչպես քաղաքական, տնտեսական, այնպես էլ էթնոկրոնական բաղադրիչներ:

Ահա սրանք են այն հիմնական նարատիվները, որոնք հանդիպում են սեպտեմբերի 19-ի իրադարձություններին անմիջապես հաջորդած օրերի ընթացքում արաբալեզու հրապարակումներում:

ARABIC-LANGUAGE MEDIA REACTIONS TO THE FORCED DEPORTATION OF ARMENIANS FROM NAGORNO-KARABAKH

Tatevik Mkrtchyan⁵², Vahe Hakobyan⁵³

The main media platforms of Arab countries, as international media platforms could not stay aside in 2023 from covering the reality of the forced displacement of almost the entire population from Nagorno-Karabakh after the so-called “anti-terrorist military operation” of Azerbaijan on September 19th, 2023.

The main goal of the article is to highlight the Arabic-language reactions to these processes on media platforms of different Arab countries. In the context of this analysis one can also understand what their attitude is to this long-lasting conflict and

⁵² Tatevik Mkrtchyan is a lecturer at the Department of Arabic Studies of the Faculty of Oriental Studies at YSU. E-mail: tmkrtchyan@ysu.am; ORCID: 0000-0002-2927-7084.

⁵³ Vahe Hakobyan is a lecturer at the Department of Arabic Studies of the Faculty of Oriental Studies at YSU. E-mail: vahe.hakobyan@ysu.am, ORCID 0009-0005-3244-4137.

its causes. It is also important to understand what the reactions in Arab countries were, at least in the media sphere, and what their features were in the context of resolving the issue in such a military way.

In the article we separately touch on the general approaches and positions of Arabic-speaking countries, and in particular the League of Arab States and the Organization of Islamic Cooperation, in the context of recent events that these organizations had on Artsakh conflict, which may show the similarity and complementarity of these positions and positions found in Arab media outlets.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, forced deportation, Arabic-language media, Azerbaijan, Armenia, Organization of Islamic Cooperation.*

РЕАКЦИИ НА НАСИЛЬСТВЕННУЮ ДЕПОРТАЦИЮ АРМЯН ИЗ НАГОРНОГО КАРАБАХА В АРАБОЯЗЫЧНЫХ СМИ

Татевик Мкртчян⁵⁴, Ваге Акопян⁵⁵

Как и во всем мире основные медиаплатформы так и медиаплатформы арабских стран не могли остаться в стороне в 2023 году от освещения реальности насильственного перемещения почти всего населения из Нагорного Карабаха после так называемой «антитеррористической военной операции» Азербайджана 19-го сентября.

Основная цель статьи – осветить арабоязычную реакцию на эти процессы на медиаплатформах разных арабских стран, в контексте анализа которой также можно понять, каково их отношение к этому многолетнему конфликту и его причин. Также важно понять, какова реакция в арабских странах, по крайней мере, в медиасфере и каковы ее особенности в контексте решения вопроса таким военным путем.

В статье отдельно коснемся общих подходов и позиций арабоязычных стран, и в частности Лиги арабских государств и Организации исламского сотрудничества, в контексте последних событий, которые эти организации имели к арцахскому конфликту, который, возможно, покажет сходство и

⁵⁴ Татевик Мкртчян – преподаватель кафедры Арабистики факультета Востоковедения ЕГУ. Эл. почта: tmkrтчyan@ysu.am; ORCID: 0000-0002-2927-7084.

⁵⁵ Ваге Акопян – преподаватель кафедры Арабистики факультета Востоковедения ЕГУ. Эл. почта: vahe.hakobyan@ysu.am; ORCID 0009-0005-3244-4137.

взаимодополняемость этих позиций и позиций, встречающихся в арабской прессе.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, принудительная депортация, арабоязычные СМИ, Азербайджан, Армения, Организация исламского сотрудничества.*

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Addresses by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan Elmar Mammadyarov, Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, No. 15, 2006.

2. OIC General Secretariat urges the international community not to recognize the so-called elections held in the territories of Karabakh Region of Azerbaijan, 09/09/2023, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=39493&t_ref=2660-9&lan=en.

3. OIC Rejects the Holding of Elections in the Occupied Nagorno-Karabakh, 31.03.2020, Available at: https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=2330-3&t_ref=13971&lan=en.

4. Ադրբեջանը Հայաստանի սահմանին ձերբակալել է դարաբաղյան ուժերի նախկին հրամանատարին, 85 հազար մարդ փախել է, 29.09.2023, alquds.co.uk: أذربيجان تعتقل القائد السابق لقوات قرة باغ على حدود أرمينيا.. وفرار 85 ألف شخص

5. Ադրբեջանի վերահսկողությունից հետո... հայերի շարունակական արտագաղթը Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանից, 03.10.2023, ultrasawt.com: بعد سيطرة أذربيجان.. هجرة متواصلة للأرمن من إقليم ناغورنو كاراباخ

6. Ավելի քան 100 հազար մարդ լքել է Ղարաբաղի շրջանը... զանգվածային արտագաղթ դեպի Հայաստան (Կատար), 30.09.2023, alaraby.com: أكثر من 100 ألف شخص غادروا إقليم كاراباخ.. نزوح جماعي باتجاه أرمينيا | التلفزيون العربي

7. Եվրամիություն. Ադրբեջանը պատասխանատվություն է կրում Ղարաբաղից հայերի զանգվածային արտագաղթի համար (Սաուդյան Արաբիա), 29.09.2023, alweeam.com.sa: الاتحاد الأوروبي: أذربيجان تتحمل مسؤولية النزوح الجماعي للأرمن من صحيفة الوثام الالكترونية كاراباخ -

8. Էթնիկ գտումների վախի պատճառով հայերը լքում են Լեռնային Ղարաբաղը, 24.09.2023, ناغورنو كاراباخ: الأرمن يغادرون البلاد وسط مخاوف من التطهير العرقي, - BBC News عربي:

9. Ինչպե՞ս կարող է Թուրքիան խաղաղություն հաստատել Հարավային Կովկասում (Օման), 14.10.2023, كيف يمكن لتركيا أن تتوسط في السلام بجنوب (omandaily.om): الموقع الرسمي لجريدة عمان

10. Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմը... ոսկու, նավթի եւ առևտրի ճակատներում (Մաուդյան Արաբիա), 21.09.2023, حرب ناغورنو كاراباخ... على جبهات الذهب والنفط والتجارة (aawsat.com):

11. Լեռնային Ղարաբաղում ՄԱԿ-ի թիմը հիվանդանոցներին և դպրոցներին վնաս հասցնելու դեպքեր չի հայտնաբերել (Եգիպտոս), 03.10.2023, فريق الأمم المتحدة في ناغورنو كاراباخ لم يرصد أي أضرار في المستشفيات والمدارس (elbalad.news)

12. Հազարավոր մարդիկ Ղարաբաղից տեղահանվել են Հայաստան. 200 մարդ զոհվել է պահեստի պայթյունից (Դուբայ), 26.09.2023, نزوح الآلاف من 200 قتيل بانفجار مستودع كاراباخ إلى أرمينيا.. و (alarabiya.net):

13. Հայաստան և Ադրբեջան... Ղարաբաղի շուրջ պատերազմների և հակամարտությունների երկար պատմություն, 22.09.2023, أرمينيا وأذربيجان... تاريخ طويل من الحروب والصراعات حول قره باغ | الموسوعة | الجزيرة نت (aljazeera.net):

14. Հայաստանի կառավարություն. ավելի քան 65 հազար քաղաքացիների արտագաղթում Լեռնային Ղարաբաղից Երևան (Եգիպտոս), 28.09.2023, حكومة أرمينيا: نزوح أكثر من 65 ألف مواطن من ناغورنو كاراباخ إلى يريفان - أخبار العالم (elwatannews.com) - الوطن

15. Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան (Աբու Դաբի), 25.09.2023, الأرمن يبدأون النزوح الجماعي من كاراباخ إلى أرمينيا | سكاى نيوز عربية (skynewsarabia.com):

16. Հայերը սկսում են Ղարաբաղից գաղթել Հայաստան (Քուվեյթ), 25.09.2023, الأرمن يبدأون النزوح الجماعي من كاراباخ إلى أرمينيا - الراي (alraimedia.com):

17. Ղարաբաղից հայերի արտագաղթը նվազում է, քանի որ Ադրբեջանը փորձում է վերականգնել վերահսկողությունը (Եմեն), 02.10.2023, انحسار نزوح الأرمن من كاراباخ مع تحرك أذربيجان لإعادة السيطرة | قناة اليمن اليوم (yementdy.tv):

18. Ղարաբաղյան պատերազմի և Հայաստանի նոր տարբերակների մասին (Միրիա), 19.09.2023, [مركز الحوار - أرمينيا الجديدة - حول الحرب في كاراباخ وخيارات أرمينيا الجديدة - مركز الحوار السوري \(sydialogue.org\)](https://www.sydialogue.org/):

19. Ղարաբաղում հումանիտար ճգնաժամը շարունակվում է Ադրբեյջանը փախստականների մեջ փնտրում է հետախուզվողների, (Քուվեյթ), 26.09.2023, [أزمة إنسانية في كاراباخ مع استمرار نزوح الأرمين, \(aljarida.com\)](http://aljarida.com):

20. ՄԱԿ-ի առաքելությունը ժամանում է Ղարաբաղ՝ հայերի զանգվածային արտագաղթի ֆոնին (Եգիպտոս), 01.10.2023, [بعثة من الأمم المتحدة تصل كاراباخ, \(عقبة من الأمم المتحدة تصل كاراباخ, 01.10.2023, بعثة من الأمم المتحدة تصل كاراباخ, وسط نزوح جماعي للأرمن | القاهرة الاخبارية \(alqaheranews.net\)\)](http://alqaheranews.net):

21. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը առաքելություն է ուղարկում Լեռնային Ղարաբաղ՝ դեպի Հայաստան զանգվածային գաղթից հետո (Թունիս), 01.10.2023, [جريدة المغرب | الأمم المتحدة ترسل بعثة إلى ناغورنو كاراباخ بعد, 01.10.2023, الأمم المتحدة ترسل بعثة إلى ناغورنو كاراباخ بعد, \(ثونيس\) \(lemaghreb.tn\)](http://lemaghreb.tn):

22. «Շատերը սոված են և հոգնած»: Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչությունը հեռացել է (Սաուդյան Արաբիա), 30.09.2023, [جميع سكان كاراباخ .. "الكثير جياع ومتعبون", 30.09.2023, جميع سكان كاراباخ .. "الكثير جياع ومتعبون" \(الأرمن غادروا \(alhadath.net\)\)](http://alhadath.net):

23. Տասնյակ հազարավոր հայեր շարունակում են գաղթել Լեռնային Ղարաբաղից, (Գերմանիա), 27.09.2023, [عشرات الآلاف من الأرمن يواصلون النزوح من, 27.09.2023, عشرات الآلاف من الأرمن يواصلون النزوح من, DW عربية | أخبار عاجلة ووجهات نظر من جميع أنحاء العالم DW ناغورني كاراباخ | أخبار \(27.09.2023\)](https://www.dw.com):

24. Փաշայան Արաքս, Իսլամական գործոնը արցախյան 2020 թ. պատերազմի համատեքստում. հայկական աշխարհի դեմ Ադրբեյջանի քարոզչության գործիքակազմը, Գիտական Արցախ, № 4(11), 2021, էջ 250-259:

25. Փաշայան, Արաքս և Նավասարդյան, Նազելի, Իսլամական աշխարհի աջակցությունը Ադրբեյջանին 2020 թ. արցախյան պատերազմի համատեքստում. «Գիտական Արցախ» 1(8), Երևան, 2021, էջ 106-119: